

РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА СУЧАСНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Н. КУЗНЕЦОВА

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
академік-секретар НАПрН України,
професор кафедри цивільного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка),
заслужений діяч науки і техніки України

Проблеми громадянського суспільства декілька десятиліть є предметом жвавих дискусій політологів, філософів, економістів і юристів. Разом із тим на сучасному етапі й особливо на пострадянському просторі ідеї громадянського суспільства набули особливої актуальності. Причиною цього є необхідність у часи «великих змін», що для країн колишнього СРСР збіглися зі зміною тисячоліть, відшукати надійні суспільні орієнтири, що дають можливість зберегти спадкоємність історичного розвитку, визначити цілі, які об'єднують основи світового суспільного прогресу з національними особливостями, зробити життя суспільства людином, а самої людини — громадським.

Однак і нині в доктрині немає єдиного розуміння того, що являє собою громадянське суспільство. До того, саме словосполучення «громадянське суспільство» є дещо умовним, оскільки «негромадянського», а тим паче «антигромадянського» суспільства не існує.

По суті, термін «громадянське суспільство» набув у науковій літературі свого особливого змісту і в сучасному трактуванні являє собою певний тип (стан, характер) суспільства, його соціально-економічну, політичну і правову природу, ступінь зрілості, розвиненості. Інакше кажучи, громадянське суспільство є найвищим ступенем розвитку соціальної спільності та відповідає низці напрацьованих історичним досвідом критеріїв.

У сучасному розумінні та значенні — це «суспільство, здатне протистояти державі, контролювати його діяльність, здатне вказати державі її місце, тримати її «в узді». Інакше кажучи, громадянське суспільство — це суспільство, котре здатне зробити свою державу правовою. Однак це не означає, що грома-

дянське суспільство лише тим і займається, що бореться з державою. У межах принципу соціальності, тобто соціальної держави, громадянське суспільство дозволяє державі активно втручатися в соціально-економічні процеси. Інша справа, що воно не дозволяє державі підібгати себе, зробити соціальну систему тоталітарною» [1, 535].

Можна погодитися з висловленою у літературі точкою зору про те, що громадянське суспільство виникає тільки там і тільки тоді, де і коли інститут держави вже не здатний оптимально виконувати функції регулятора суспільних відносин; де назріли передумови громадянського компромісу та світоглядного плюралізму; де створюється сукупність суспільних інститутів, що мають власний статус і здатних до рівноправного діалогу з інститутом держави, здатних протистояти політичній експансії держави, бути їй противагою, стримувати її прагнення до монополії, перетворенню з системи забезпечення розвитку суспільства в систему самозабезпечення; де авторитет влади істотно коригується станом громадянського суспільства [2, 31].

Не деталізуючи саме поняття громадянського суспільства, зазначимо, що незалежно від національної специфіки, регіональних особливостей тощо можна говорити про наявність загальних основ (принципів) функціонування громадянського суспільства. Ними є: економічна свобода, поліформія власності, ринковий характер розвитку економіки; безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина; легітимність і демократичний характер влади; рівність усіх перед законом і правосуддям, надійна юридична захищеність особистості; правова держава, побудована на принципі розподілу влади та взаємодії її окремих гілок; політичний і ідеологічний плюралізм, наявність легальної опозиції; свобода слова, думки, незалежність засобів масової інформації, невтручання держави у приватне життя громадян, їхні взаємні права, обов'язки та відповідальність; класовий мир, партнерство і національна згода; ефективна соціальна політика, яка забезпечує належний рівень життя людей.

Безумовно, наведений перелік основних принципів не є вичерпним і може бути продовжений і деталізований.

Переосмислення сутності та ролі держави і права, співвідношення цих важливих інститутів у сучасному суспільстві, усвідомлення необхідності якісних змін у самому суспільстві, які дозволять кваліфікувати його як громадянське, роблять дослідження феномена цивільного права актуальним у цьому сенсі.

Право належить до фундаментальних цінностей світової культури, створених людством у процесі його розвитку. Визначаючи соціальну цінність цивільного права, професор С. Алексєєв звертає увагу на такі обставини. По-перше, починаючи з найдавніших пам'яток права визначилася загальна тенденція, яка проявилася в тому, що юридичні встановлення, які отримали з часом назву «цивільно-правових», не лише почали охоплювати головні елементи практичної життєдіяльності людей — власність, трудову діяльність, набуття і перехід майна, їх захист, сім'ю тощо, а й у цьому зв'язку набули значення джерела і носія споконвічно правових властивостей і механізмів соціальної регуляції.

Цивільно-правові встановлення (у вигляді правових звичаїв, прецедентів, а потім — і законів) почали формувати і вводити в життя все те самотутнє, унікальне, соціально ґрунтовне і регулятивно-витончене, що характерне саме для

права як вищої форми соціального регулювання суспільних відносин в умовах цивілізації» [3, 3].

По-друге, саме через сферу цивільного (приватного) права ще в часи античності відбулося значне інтелектуальне збагачення права, коли розум увірвався у сферу соціальної регуляції, і в зв'язку з потребами ділового життя та юридичної практики виявив свою силу у створенні юридичних механізмів, конструкцій і категорій високого інтелектуального порядку.

І третій, найголовніший, фактор — саме цивільне право у вигляді системних законів (кодексів) заклало основи сучасного громадянського суспільства.

Перш за все, за допомогою системних цивільних законів реалізувалася культура приватного права, суть та історичне призначення якої сформулював С. Алексєєв, звертаючи увагу на два основні начала. «По-перше, в ролі вихідної основи («духу») вільного демократичного суспільства — обителі та джерела істинної і забезпеченої свободи людини, юридичної автономії, диспозитивності, правових начал, без яких жодна дійсна демократія і жодний цивілізований ринок не можуть відбутися у принципі, за своєю сутністю. І, по-друге, приватне право, виражене в цивільних кодексах, за допомогою нормативних узагальнень розкрило свою суть і призначення також і у вигляді інтелектуальних механізмів і конструкцій високого порядку (ще вищого, ніж, скажімо, було характерно для римського приватного права)» [3, 6–7].

На сучасному етапі під час розроблення та прийняття нових цивільних кодексів як у Західній Європі, так і в країнах-республіках колишнього СРСР проявилися всі ознаки новітнього цивільного права, котрі підкреслюють його тісний зв'язок із громадянським суспільством та дають усі підстави зробити висновок про те, що саме приватне право, серцевиною якого є цивільне право, є знаряддям і чи не найважливішим інструментом громадянського суспільства.

Переважну більшість характерних для громадянського суспільства ознак відображено в Цивільному кодексі України (далі — ЦК України), покликаному забезпечити нормальне функціонування і розвиток громадянського суспільства, тобто самостійної, незалежної від держави субстанції. Самостійність, незалежність, ініціативність приватних осіб можна забезпечити лише за умови визнання природного, об'єктивного (наднормативного) характеру цивільних прав як таких, що зумовлюються життям. Саме тому майнові й немайнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності його учасників, які становлять предмет цивільно-правового регулювання і основу громадянського суспільства, повинні бути врегульовані Цивільним кодексом відповідно до його основоположних принципів.

Основними засадами цивільного права, законодавчо закріпленими у ст. 3 ЦК України, є: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичних осіб; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених законом; свобода договору, свобода підприємництва, забезпечення судового захисту в разі порушення права, добросовісність, розумність, справедливість.

Отже, концептуальною ознакою нового ЦК України є те, що це є кодекс приватного права. Саме через інститути, конструкції та механізми цивільного права як приватного права в суспільстві реалізуються ті принципи, ідеї і начала, які роблять це суспільство громадянським.

Як певний стан, громадянське суспільство характеризується взаємодією трьох принципів: 1) загальновизнаного егалітарного права, що передбачає певний мінімум свобод для кожної людини, закріплену законом рівність прав, обов'язків і відповідальність громадян (правова сфера); 2) приватної власності (економічна сфера); 3) суспільно визнаної внутрішньої свободи людини (сфера особистого, духовного).

Саме інститути громадянського суспільства, такі як сім'я, церква, школа, інші спільноти, різні добровільні організації та спілки, мають засоби впливу на окремого індивіда для дотримання цим індивідом загальноприйнятих моральних норм.

Громадянське суспільство належить до державно-політичної, а здебільшого до економічної та особистої, приватної сфери життєдіяльності людей; відносин, що реально виникають між ними. Це вільне, демократичне, правове, цивілізоване суспільство, де немає місця режиму особистої влади, волюнтаристським методам правління, класовій ненависті, тоталітаризму, насильству над людьми; де поважають закон і мораль, принципи гуманізму і справедливості. Це ринкове багатокладне конкурентне суспільство зі змішаною економікою, суспільство ініціативного підприємництва, розумного балансу інтересів різних соціальних верств.

Заслугує підтримки положення про те, що діалектика співвідношення громадянського суспільства й держави складна і суперечлива. Громадянське суспільство, являючи собою систему, що саморозвивається, постійно відчуває тиск зі сторони державної влади. Разом із тим держава зацікавлена у вільному розвитку громадянського суспільства як передумови її власного розвитку. Зрілість громадянського суспільства — одна з головних умов стабільності демократичного режиму. Громадянське суспільство контролює дію політичної влади. Слабкість громадянського суспільства підштовхує державу до узурпування його прав, внаслідок чого відбувається інверсія функцій держави і громадянського суспільства. У такому випадку держава привласнює функції громадянського суспільства, примушуючи його до виконання лише державних рішень. Потім відносини держави і суспільства можна охарактеризувати як відносини постійної суперечливої взаємодії та взаємовпливу, характер і спрямованість останніх значною мірою залежать від ступеня розвитку громадянського суспільства та його інститутів. Громадянське суспільство гармонійно співіснує з державою за демократичного режиму, перебуває в опозиції до нього за тоталітаризму і в конструктивному протиборстві — за авторитаризму [4, 8].

Громадянське суспільство — це відкрите, демократичне, анти тоталітарне суспільство, здатне до саморозвитку, в якому центральне місце посідає людина, громадянин, особистість. Воно несумісне з директивно-розподільною економікою. Вільні індивіди-власники об'єднуються для спільного задоволення своїх інтересів і служіння загальному благу.

Однак еволюція поглядів на місце прав людини в системі суспільних цінностей упродовж ХХ ст. показує, що драматичні події, які супроводжували людство наприкінці другого тисячоліття, створили певні передумови для формування нової правосвідомості.

«Революції і війни, що постійно відбувалися упродовж усього століття, створили ґрунт, на якому вкоренилися і пишно розквітли нетерпимість і насильство, що послугувало, у свою чергу, основою для створення нових полі-

тичних режимів і зумовили подібний їм правовий устрій, — зазначає професор М. де Сальвіа, відомий дослідник європейського права. — За таких політичних режимів, режимів тоталітарного характеру, право було настільки відчужене від людини, що замість того, щоб гарантувати свободи, як це майже завжди було заявлено в основних законах цих держав, часто перетворювалося на знаряддя придушення; особистість вважалася цінністю не сама по собі, а лише аморфною частиною колективного волевиявлення. З чого випливало, що основні права громадянина в таких випадках майже систематично підпорядковувалися інтересам держави... Занадто часто свободи були і донині залишаються прерогативою лише невеликих груп можновладців, які користувалися ними у своїх інтересах, водночас як переважна більшість населення була практично позбавлена цих свобод. У такому випадку справедливо стверджується, що свобода, дана групі громадян, підпорядковує, а закон — вираження суспільного інтересу — звільняє. Тоді необхідно примирити свободу і право. Подібне примирення може відбутися, тільки якщо ми поставимо на чільне місце людську особистість, оскільки вона є одночасно і найвищою цінністю, і носієм цінностей» [5, 23–24].

Цей глибокий за своїм змістом та значенням висновок пояснює ту увагу, яка приділяється в сучасному суспільстві розвитку особистості, забезпеченню й охороні прав людини.

Певний додатковий імпульс у цьому напрямі отримала і наша держава з приєднанням до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Безумовно, особливо важливе значення в реалізації прав людини, формуванні сучасного правового статусу громадянина має Конституція України. Разом з тим не тільки конституційне право, а й інші галузі національної правової системи повинні гарантувати реалізацію та забезпечення, зокрема охорону і захист особистих прав людини.

Цивільне право є основним регулятором суспільних відносин приватного характеру. Саме його норми супроводжують людину від народження до смерті, а інколи й довше (спадкове право, авторське право). Цивільний кодекс є не лише основним актом цивільного законодавства, а й основою для всієї системи приватного права, кодексом життя всього громадянського суспільства.

Цивільний кодекс будь-якої країни відображає цінності конкретного суспільства, дає можливість визначити ідеологічну та майнову основу, на якій воно планує будувати свій розвиток і своє майбутнє.

Новий ЦК України став юридичним фундаментом громадянського суспільства, важливим інструментом його побудови. Його слід розглядати як соціальний договір членів українського суспільства, який супроводжує їхнє приватне життя і регулює всі сфери діяльності.

Як уже зазначалося, майнову основу громадянського суспільства становлять приватна власність і ринкова економіка, оскільки саме вони є основними інструментами забезпечення автономії і незалежності особистості.

Нагадаємо, що саме з реформування відносин власності, реанімацією приватної власності і «рівнянням» її в правах з іншими формами (насамперед, державною), відновленням ринкової інфраструктури економічного сектора почався процес переходу від тоталітарного режиму до демократичного, що і стало передумовою формування громадянського суспільства і правової держави.

Очевидно, слід погодитися з висловленою в юридичній літературі думкою про те, що право власності являє собою комплексний правовий інститут, оскільки існує одне єдине право власності, яке передбачає, що у всіх суб'єктів права, визнаних власниками, є однакові повноваження, і держава повинна забезпечувати рівний захист всіх власників [6, 14].

Виходячи, насамперед, із загальних принципів побудови системи права у всіх країнах СНД, де коріння лежить у традиції радянського права, базову основу цього єдиного поняття — права власності — становлять конституційні норми.

Разом з тим, аналізуючи положення Конституції України, слід зазначити, що питання права власності відображені у ній дуже фрагментарно — лише у ст. 41 закріплюється право на володіння, користування і розпорядження своєю власністю, а також результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, передбаченому законом. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися також об'єктами загальнодержавної та комунальної власності відповідно до закону. Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, право власності є недоторканим.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановленому законом, та за умови попереднього відшкодування їхньої вартості.

У кримінальному та адміністративному законодавстві містяться норми, що встановлюють відповідальність за порушення права власності у зв'язку зі злочином або адміністративним проступком.

Однак саме цивільне право наповнює інститут права власності його «регуляторним» змістом.

Навряд чи можна погодитися з думкою про те, що за своєю природою основоположні норми про право власності належать до особливого різновиду позагалузевих (реперних) правових норм. У зв'язку з чим окремого цивільно-правового або будь-якого іншого галузевого поняття права власності (наприклад, податкового, адміністративного, кримінального) не існує, а законом передбачається лише єдине публічно-приватне поняття права власності, засноване на положеннях Конституції та супроводжуваних її нормами цивільного та інших галузей права, що визначають окремі елементи цього поняття [7, 27].

Не заперечуючи комплексного характеру інституту права власності як єдиного правового утворення, все ж вважаємо, що немає жодних підстав для висновку про те, що правові норми, які встановлюють правомочності власника щодо володіння, користування, розпорядження належним йому майном, зокрема і в умовах спільної власності, часткової або сумісної, або такі, що передбачають особливості речово-правових способів захисту порушеного права тощо, з цивільно-правових «трансформуються», набуваючи нових ознак, у позагалузеві (реперні) норми.

Правові норми, що регулюють відносини власності і такі, що становлять сегмент предмету цивільного права як галузі права, спрямовані на встановлення правового режиму реалізації права власності шляхом здійснення володіння, користування і розпорядження майном, підстав набуття та припинення права власності, а також способів його захисту в разі порушення. Ці правові норми

перебувають, перш за все, у тісній єдності з усім цивільно-правовим масивом, маючи всі особливості й тенденції, характерні для розвитку цивільного права на сучасному етапі.

Аналогічно норми, що передбачають кримінальну та адміністративну відповідальність за порушення права власності (наприклад, за крадіжку, грабіж тощо) не перестають бути кримінально-правовими або адміністративно-правовими і не «походять» із кримінального чи адміністративного права. Разом із тим, безсумнівно, регламентуючи відносини власності в суспільстві, вони доповнюють один одного і створюють повноцінне правове регулювання всіх аспектів суспільних відносин власності, утворюючи міжгалузевий інститут права власності.

Аналізуючи статті Книги третьої ЦК України «Право власності та інші речові права», можна легко визначити, що законодавець тут закріплює положення, спрямовані на забезпечення економічної свободи кожного індивіда, економічної незалежності особистості, заснованої, перш за все, на приватній власності. Так, ст. 319 ЦК України передбачає, що власник володіє, користується і розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону.

Безумовно, свобода розсуду власника у реалізації належного йому права не може бути безмежною — її межі визначаються загальними правилами, встановленими ст. 13 ЦК України для здійснення суб'єктивних цивільних прав; особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

Ст. 319 ЦК України, як і ст. 13 ЦК України, передбачає, що при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства.

Закріплюючи принцип непорушності права власності, ст. 321 ЦК України передбачає, що ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Випадки вилучення власності чи обмежень у здійсненні права власності, як і порядок вилучення (обмеження), можуть встановлюватися лише законом. Такі випадки загалом мають характер винятків і можуть застосовуватися тільки з мотивів суспільної необхідності. У разі порушення права власності, протиправного посягання на майно або створення незаконних перешкод для здійснення цього права власнику надається можливість використовувати весь потенціал як цивільно-правових способів захисту, які мають загальний характер, передбачених ст. 16 ЦК України, так і спеціально встановлених для відновлення порушеного права власності (статті 386–394 ЦК України).

Дуже чітко визначив зв'язок між приватною власністю і громадянським суспільством видатний письменник і громадський діяч О. Солженіцин: приватна власність породжує незалежних громадян. Незалежні громадяни утворюють громадянське суспільство, а утворене громадянське суспільство, у свою чергу, веде до виникнення правової держави [8, 104].

Справді, громадянське суспільство «передбачає існування автономних, суверенних, вільних особистостей, рівних один одному, котрі володіють приватною власністю на умови своєї життєдіяльності. Саме приватна власність на

умови своєї життєдіяльності робить людську особистість справді економічно незалежною і вільною» [8, 104].

Метод цивільно-правового регулювання, що визначає способи і прийоми впливу цивільно-правових норм на відповідні суспільні відносини, спочатку припускає в ролі обов'язкової умови юридичну рівність усіх учасників, їх економічну й організаційну автономію, свободу волевиявлення у здійсненні будь-яких юридично значущих дій. Цей метод органічно поєднується з основними засадами та принципами функціонування громадянського суспільства. Саме тому можна без будь-яких перебільшень сказати, що якщо майновою основою громадянського суспільства є приватна власність і ринкова економіка, то правова регламентація цього базису забезпечується, насамперед, цивільним правом.

Не тільки наведені положення, що стосуються регулювання відносин власності та становлять статику цивільно-правового регулювання, а й цивільно-правові норми, що регламентують загалом цивільний оборот (динаміку цивільно-правового регулювання), пов'язані, перш за все, з різними цивільно-правовими договорами, як поіменованими, так і непоіменованими, забезпечують кожному громадянину і суспільству загалом можливість реалізувати свої життєві потреби, інтереси, бажання, устремління.

Наслідуючи Конституцію, ЦК України передбачає, що фізична особа здатна мати усі майнові права, встановлені як самим кодексом, так і іншими законами. Усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки (ст. 26 ЦК України).

Цивільним законодавством передбачено найширший спектр суб'єктивних цивільних прав. Крім розглянутого права власності, учасники цивільних правовідносин (фізичні та юридичні особи) можуть мати й інші речові права: володіння, сервітутів, емфітевзису, суперфіцію; укладати цивільно-правові угоди (зокрема договори), як передбачені, так і не передбачені законом, але такі, що не суперечать йому, здійснювати незаборонену законом підприємницьку діяльність.

Саме цивільне право передбачило спеціальну конструкцію юридичної особи, що дозволила значно розширити можливості правового регулювання, перш за все, майнових відносин за участю колективних утворень.

У сучасних умовах використання конструкції юридичної особи дозволяє забезпечити нормальне функціонування не тільки всієї виробничої інфраструктури громадянського суспільства (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, виробничі кооперативи тощо), а й безлічі невинних (некомерційних) організацій.

Подолавши межу третього тисячоліття, людство ввійшло в нову еру, яка повинна ознаменуватися не лише зміцненням загальнолюдських цінностей, а й неухильним розвитком людського інтелекту. Адже від того, наскільки значним буде інтелектуальний потенціал громадянського суспільства та рівень його культурного розвитку, залежить успіх вирішення багатьох політичних, економічних і соціальних проблем.

Зараз уже ніхто не стане заперечувати, що інтелектуальна діяльність та її результати набувають пріоритетного значення в сучасному світі.

Творчість людини — це її глибоко усвідомлена потреба самовираження, самоствердження, привнесення в навколишній світ глибинних душевних переживань в ім'я пошуку гармонії і самовдосконалення. Здатність до творчої та

інтелектуальної діяльності виокремлює людину серед інших живих істот і не залежить від віку, стану здоров'я, наявності здібностей і таланту [9, 800].

Підвищення ролі інтелектуальної діяльності та інтелектуальної власності зумовлює необхідність посилення ефективності їх правової охорони.

Законодавчі норми, що регламентують використання і захист інтелектуальних прав (так само, як і норми, що становлять інститут права власності) належать до різних галузей права: конституційного, адміністративного, кримінального, процесуального тощо. Однак особливе місце серед них належить цивільно-правовим нормам.

ЦК України вперше об'єднав норми, що належать до охорони прав на результати творчої інтелектуальної діяльності в окремі Книзі четвертій «Право інтелектуальної власності».

Незважаючи на тривалі дискусії, що супроводжували процес кодифікації цивільного законодавства у країнах СНД, загалом вдалося відстояти позицію про цивільно-правову природу і, відповідно, галузеву приналежність цих норм.

Активну позицію з цього питання зайняла Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ) спільно з СОТ. Експерти цих впливових міжнародних організацій були категоричними противниками концепції всебічного регулювання інтелектуальних прав саме в Цивільному кодексі. На їхню думку, основне регулювання відповідних відносин мало здійснюватися нормами спеціальних законів, які на момент прийняття цивільних кодексів були практично у всіх країнах СНД. Що стосується ЦК України, то висловлювалася пропозиція про те, що в нього достатньо внести декілька загальних положень суто декларативного характеру.

Такий підхід жодною мірою не відповідав концептуальним основам кодифікації цивільного права і викликав жорстку протидію зі сторони розробників проекту Цивільного кодексу у всіх країнах СНД. У загальному вигляді ця позиція була сформульована відомим російським цивілістом В. Дозорцевим [10, 25–28].

Інститут інтелектуальної власності є одним із найважливіших цивільно-правових інститутів, в силу чого його норми органічно пов'язані з іншими інститутами цивільного права — юридичної особи, договорів, способів захисту, відповідальності тощо.

На нашу думку, необхідність досить детального регулювання відносин, пов'язаних зі здійсненням інтелектуальної діяльності, не виключає, а навпаки, передбачає поглиблення цих принципів загальних основ права інтелектуальної власності у спеціальних законодавчих актах, більшість з яких на момент прийняття ЦК України вже діяла, і зміст цих законів (їхня цивільно-правова складова) враховувався при формуванні положення ЦК України.

Таким чином можна було забезпечити розумний баланс між регулюванням на кодифікаційному рівні і на рівні спеціальних законів про інтелектуальну власність.

Загальні положення про право інтелектуальної власності, закріплені у главі 35 ЦК України, так чи інакше стосуються всіх об'єктів права інтелектуальної власності, які названі у ст. 420 ЦК України. Важливий принцип регламентації інтелектуальних прав передбачений ст. 419 ЦК України: право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного, а

перехід права на об'єкт права інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ і навпаки.

У цьому зв'язку доречно навести слова видатного вченого у сфері права інтелектуальної власності О. Пиленка, який ще на початку ХХ ст. стверджував, що будь-який винахід «... має лише абстрактно-ідейний зміст і з речовим своїм субстратом ототожнюється тільки в нерозвиненому мисленні, ... суть винаходу не вичерпується тими матеріальними предметами, в яких вона втілена, ... винахід завжди є нематеріальним, ... об'єкт патентного права завжди нематеріальний...» [11, 9].

У ЦК України отримали своє закріплення інтелектуальні права на літературний, художній та інший твір (авторське право), права на виконання, фонограму, відеопрограму та програму (передачу) організацій мовлення (суміжні права); права на наукове відкриття; права на винахід, корисну модель, промисловий зразок; права на компонування інтегральних мікросхем; права на раціоналізаторську пропозицію; права на сорти рослин, породи тварин; права на комерційне найменування, на географічне зазначення. Також у Кодексі передбачено права на комерційну таємницю.

Таким чином, цивільно-правове регулювання охоплює весь спектр інтелектуальних прав і органічно включає їх у систему захисту саме цивільно-правовими засобами.

Принципи визнаної внутрішньої свободи, характерні для громадянського суспільства, передбачають автономність особистої сфери у життєвому світі, де її приватний характер виявляється у відособленості й недоторканності особистого життя людини, його власності й виражається в різних формах самореалізації.

Питання про підстави, способи і межі моральних і правових обмежень особистої автономії стає одним з найважливіших, якщо не головних, проблем громадянського суспільства, що формується [8, 231–235].

Для сучасного права визначення правового становища особи, в якому особиста немайна сфера набуває характеру визнаного пріоритету, виявляє нові тенденції з погляду «перерозподілу» галузевих правових норм, спрямованих на забезпечення дотримання особистих прав і свобод індивіда.

Особисті немайнові права фізичної особи посіли своє місце у предметі сучасного цивільного права України, набули статусу автономного правового інституту, подолавши багато перешкод, значна частина яких була обумовлена ідеологічними чинниками.

Не аналізуючи глибоко доктринальних підходів щодо включення до предмету цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин, не пов'язаних з майновими, зазначимо, що поділяємо позитивну концепцію, відповідно до якої особисті права не тільки охороняються, а й регулюються цивільним правом на основі рівної значимості майнових і немайнових відносин у структурі предмета цивільно-правового регулювання [12, 23; 13, 40–47; 14, 23–27; 15, 94–104].

На нашу думку, цивільно-правове регулювання було б істотно збіднене, якби вичерпувалося лише впливом на майнові відносини.

Як зазначає М. Малєїна, необхідно подолати традиційно-архаїчне уявлення про те, що основу предмета цивільно-правового регулювання становлять майнові відносини, зумовлені використанням товарно-грошової форми, і що такий

підхід до визначення предмета цивільного права і змісту його норм ніби підтримує культ речей, майна [14, 29].

На основі значення особистих немайнових прав фізичної особи у процесі її життєдіяльності розробники визначили місце відповідних норм у проекті ЦК України.

Людина може бути власником, підприємцем, створювати матеріальні та нематеріальні блага лише в тому випадку, якщо матиме сприятливі умови для життя у буквальному, фізичному розумінні цього слова, і для життя в загальному вимірі як можливості вільного прояву і розвитку своєї особистості, забезпечення поваги особи та її захищеності [16, 11].

Повага до кожної людини як до особистості має стати нормою повсякденного життя в Україні, а людина повинна бути єдиною абсолютною цінністю першорядного порядку, щодо якої визначаються всі інші цінності. У будь-якому суспільстві права людини є важливим інститутом, за допомогою якого регулюється правовий статус особи, визначаються способи і засоби впливу на нього, межі втручання в особисту сферу, встановлюються юридичні гарантії реалізації та захисту прав і свобод. Основні права і свободи людини належать їй від народження і є невід'ємними, тому їх забезпечення — одна з найважливіших функцій держави. У другій половині ХХ ст. проблема прав людини набула значення міжнародного рівня, і це отримало своє відображення в багатьох міжнародно-правових документах, таких як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Після завершення Другої світової війни стали швидко розвиватися універсальні та регіональні інститути, норми міжнародного права, які належать до сфери захисту прав людини. Так, у ст. 3 Статуту Ради Європи зазначається, що кожен член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права і принцип, згідно з яким усі особи, що перебувають під його юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами. Серйозні порушення прав людини та основних свобод є підставою для призупинення членства держави, яка їх допустила, або виключення її з Ради Європи.

Поглиблення основ громадянського суспільства, зміцнення і розширення в ньому ролі і значення недержавних установ (політичних партій, громадянських об'єднань, релігійних організацій тощо), підвищення загального рівня культури і соціальної свідомості основної маси населення безумовно сприятимуть певному перерозподілу тих коштів, за допомогою яких забезпечуватимуться природні права людини в майбутньому. Очевидно, в розвиненому громадянському суспільстві більш вагому роль відіграватимуть норми моралі, оскільки життя людини, її здоров'я, умови безпечного і комфортного існування, свобода в усіх її цивілізованих проявах, повага честі і гідності лише підтримуватимуться високим рівнем моральності самого суспільства і, можливо, не потребуватимуть активного використання правових засобів.

Однак поки що в Україні можна констатувати лише основи такого стану розвитку суспільства, що стало на шлях перетворення у громадянське. За таких умов людина, яка розглядається як найвища соціальна цінність, повинна захищатися всім потужним потенціалом права, зокрема і цивільного.

Закріплення у Книзі другій ЦК України основних особистих немайнових прав фізичної особи, які виокремлені у дві основні групи: що забезпечують природне існування людини і такі, що забезпечують її соціальне буття, включає ці права в загальний цивільний оборот, безумовно, зі значними особливостями, зумовленими їх тісним зв'язком із фізичною особою і відсутністю економічного змісту.

Однак у разі їх порушення захист особистих немайнових прав здійснюється всіма способами, визначеними ЦК України; до того, можуть застосовуватися й інші способи, зумовлені як змістом самого порушеного права, так і способом його порушення і наслідками, викликаними цим порушенням. Це загальне правило закріплене у ст. 275 ЦК України.

Можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд (тобто без втручання інших осіб) визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя становить зміст особистого немайнового права. Позитивний характер особистих немайнових прав впливає з аналізу їхнього змісту та здійснення. Відправним моментом у з'ясуванні юридичного змісту особистих немайнових правовідносин є визначення суб'єктивного особистого немайнового права управомоченої фізичної особи і кореспондуючого йому суб'єктивного цивільного обов'язку всіх інших осіб.

Законом встановлюються лише межі можливості особи діяти на власний розсуд там, де вони не заважають здійсненню інтересів інших осіб. Межа суб'єктивного права є встановленою мірою поведінки. У цих юридичних межах свободи кожен має можливість діяти на свій розсуд. Іноді такі межі встановлюються договором або правовими актами і містять точну вказівку, що саме дозволено. У низці випадків межі суб'єктивного права визначаються найзагальнішим їх окресленням і уточнюються за допомогою додаткових критеріїв.

Зміст особистого немайнового права за загальним правилом не охоплює здійснення позитивних і цивільно-правових дій, за деякими винятками, хоча управомочений суб'єкт на власний розсуд використовує належні йому особисті немайнові права. Таким чином, управомочена особа є носієм свободи як щодо своїх власних дій, так і щодо свободи від стороннього втручання, а суб'єктивне особисте немайнове цивільне право надає право на свободу визначення своєї поведінки в індивідуальній життєдіяльності на власний розсуд, що унеможлиблює будь-яке втручання з боку інших осіб, крім випадків, прямо передбачених законом.

Нині вже немає сумнівів, що прийняття ЦК України стало важливим кроком на шляху врегулювання у країні цивільно-правових відносин, пов'язаних з особистими немайновими правами і не пов'язаних з майновими. При цьому дуже важливо усвідомити, що ці права існують і динамічно розвиваються в демократичному суспільстві, в силу чого повинні регулюватися цивільним правом незалежно від їх порушення, тому уявлення про захист цих прав тільки за допомогою охоронних норм не виправдано обмежує потенціал можливого впливу цивільного права на цю сферу життєдіяльності людини.

Необхідність цілісної цивільно-правової регламентації особистих немайнових прав обумовлена також (а можливо, і в першу чергу) факторами економічного характеру. Перехід до ринкової економіки передбачає реальне подолання відчуження людини від засобів виробництва і результатів його роботи, створює

основу економічної свободи людини. Економічна свобода неминуче обумовлює потребу у свободі духовній, особистій.

Додатковим аргументом є також посилення відповідальності держави перед членами суспільства, формування незалежної судової системи, яка повинна гарантувати справедливе та об'єктивне вирішення можливих конфліктів.

Ще раз підкреслимо, що основою методу цивільно-правового регулювання суспільних відносин є ознака юридичної рівності суб'єктів і вирішення будь-яких конфліктів між ними саме судом.

Таким чином, цивільне право є невід'ємною складовою громадянського суспільства, і на сучасному етапі свого розвитку особливу увагу приділяє забезпеченню ефективного регулювання всієї сфери життєдіяльності людини, тобто як майнових, так і особистих немайнових відносин.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Протасов В. Н., Протасова Н. В.* Лекции по общей теории государства и права. — М., 2010.
2. *Гражданское общество и современность.* — 3-е изд.— СПб., 2006.
3. *Алексеев С. С.* Гражданское право в современную эпоху. — М., 1999.
4. *Пушкін О., Скакун О.* Концепція нового Цивільного кодексу України // Українське право. — 1997. — № 1.
5. *Микеле де Сальвіа.* Европейская конвенция по правам человека. — СПб., 2004.
6. *Право собственности: актуальные проблемы.* — М., 2008.
7. *Мозолин В. П.* Модернизация права собственности в экономическом измерении // Журнал российского права. — 2011. — № 1.
8. *Гражданское общество: истоки и современность.* — 3-е изд.— СПб., 2006.
9. *Цивільне право України.* Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і допов. — К., 2010. — 976 с.
10. *Дозорцев В. А.* Интеллектуальные права. Понятие. Система. Задачи кодификации. — М., 2005.
11. *Пиленко А. А.* Право изобретателя. — М., 2001.
12. *Красавчиков О. А.* Охрана интересов личности и свод законов Советского государства // Гражданско-правовая охрана личности в СССР. — Свердловск, 1977.
13. *Малеин Н. С.* Тенденции развития гражданского права // Советское государство и право. — 1978. — № 1.
14. *Малеина М. Н.* Личные неимущественные права граждан. Понятие, осуществление, защита. — М., 2001.
15. *Стефанчук Р. О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту. — Хмельницький, 2007.
16. *Реформа цивільного права в Україні* // Українське право. — 1996. — № 2. (Спецвипуск).

Кузнецова Н. С. Развитие гражданского общества та сучасне приватне право України

Анотація. Автор статті досліджує особливості розвитку громадянського суспільства і сучасного приватного права України. На основі робіт теоретиків права і відомих цивілістів аналізуються як загальні аспекти проблеми, так й історичні, а також сучасні приватноправові. Наводяться аргументи, які ґрунтуються на врахуванні особливостей окремих інститутів цивільного права, його предмета і методу, які підтверджують висновки автора щодо місця цивільного права як невід'ємної складової громадянського суспільства, що актуально як для майнової, так і немайнової сфери життя людини.

Ключові слова: громадянське суспільство, приватне право, інститути цивільного права, предмет і метод приватного права, майнова і немайнова сфера життя людини.

Кузнецова Н. С. Развитие гражданского общества и современное частное право Украины

Аннотация. Автор статьи исследует особенности развития гражданского общества и современного частного права Украины. На основе работ теоретиков права и известных цивилистов анализируются как общие аспекты проблемы, так и исторические, а также современные частноправовые. Приводятся аргументы, которые основываются на изучении особенностей

отдельных институтов гражданского права, его предмета и метода, подтверждающие выводы автора относительно места гражданского права как неотъемлемой составляющей гражданского общества, что актуально как для имущественной, так и неимущественной сферы жизни человека.

Ключевые слова: гражданское общество, частное право, институты гражданского права, предмет и метод гражданского права, имущественная и неимущественная сфера жизни человека.

Kuznietsova N. The Development of the Civil Society and the Modern Private Law of Ukraine

Annotation. The author examines the characteristics of the development of the civil society and the modern private law of Ukraine. General, historical, and modern private legal aspects of the problem are analyzed based on the papers by theorists of law and recognized civil law jurists. Based on the study of the characteristics of individual institutes of the civil law, their subject and method, the author suggests arguments to support the notion of civil law as an integral part of civil society, which is material for both the pecuniary and non-pecuniary spheres of human life.

Key words: civil society, private law, institutions of civil rights, the subject and method of civil rights, pecuniary and non-pecuniary sphere of human life.